

כללי המשחק

אפרת אבן צור

על-פי כללי המשחק, כולנו יודעים שלעולם לא נעמיד את התינוק במבחן ונתבע ממנו להשיב על השאלה: האם יצרת אותו [את האובייקט] או מצאת אותו?

דונלד ו. ויניקוט¹

וכלום אין מקרה שבו אנו משחקים ו"ממציאים את הכללים תוך כדי משחק" ואפילו מקרה שבו אנו משנים אותם – תוך כדי משחק

לודוויג ויטגנשטיין²

המושג כללי המשחק מתייחס בראש ובראשונה למאפיין שהוזכר רבות בספרות העוסקת במשחק: החוק והסדר. בחינת המושג כללי המשחק במאמר הנוכחי תתבסס על מושג המשחק, ותראה בו מה שבהכרח יש בו חוק – במובן הרחב של המילה – כלומר ארגון פנימי כלשהו, מוסכמות לגבי כללים המסדירים את האופן שבו פעולות חוזרות על עצמן.³ באמצעות תובנות לגבי המשחק וחוקיו, ובאמצעות ניתוח המושג כללי המשחק, תוצע במאמר הבנה של מאפיינים מסוימים בפעולתן של מערכות חוקים בכלל, ובהקשר הפוליטי בפרט.⁴

הנחת המאמר היא כי היבטים רבים של החיים האנושיים, וביניהם החיים הפוליטיים, כרוכים בהתמודדות עם מערכות כללים מפורשים ובלתי מפורשים. אף שלא כל כלל ראוי לשינוי, המאמר מציע מבט ביקורתי המבקש להצטרף לאלו התרים אחר דרכים להתמודד עם מציאות הראויה לשינוי ומבקשים לחולל שינוי בכללי המשחק הפוליטי. הדברים נכתבים בתקופה שבה אין עומדים עוד לרשותנו מקורות בעלי תוקף מוחלט מחוץ לגבולות המשחק, כאלה שעשויים לשמש כנקודת משען מטפיזית להנעת מהפך; הפנייה לרעיונות פילוסופיים על משחק מבטאת אפוא ניסיון להתעקש על אפשרותו של שינוי חרף מציאות זאת.

במרכז המאמר עומד חיבור בין פילוסופיה של הלשון לבין כתיבה פוליטית ביקורתית ורעיונות פסיכואנליטיים, המצטרף למסורת מכובדת של חיבורים דומים. הציר הרעיוני שלו הוא התפיסה הוויטגנשטיינית (שתוצג בהרחבה בהמשך), שעל פיה האופן שבו אנחנו משחקים – כמו גם האופן שבו אנו מקנים משמעות – קשור לאופן שבו אנחנו עוקבים אחר כללים. במאמר אנסה להראות כיצד התפיסה הפילוסופית של ויטגנשטיין לגבי "כללי המשחק" כמושג, בצירוף הרעיונות הפסיכואנליטיים של דונלד ויניקוט והרעיונות הביקורתיים של ג'ודית באטלר, עשויים לשפוך אור על אופנים של שינוי פוליטי בעולם משולל עוגנים טרנסצנדנטיים.

נפתח בהבהרה מושגית חשובה. ההתמקדות בחוקי המשחק ובכלליו עלולה להטעות ולכוון לתפיסת המשחק כמושג המקביל למה שמכונה באנגלית game – מושג שנהוג לעתים להבחין בינו ובין play. ה-play מוזהה בדרך כלל עם יצירתיות משחקית חופשית, המשתנה בספונטניות; ואילו ה-game מוזהה עם הריטואל המשחקי, החוקים המארגנים משחק במסגרת נתונה.⁵

העברית מספקת לנו כלים לדחות את ההבחנה הזאת, כשהיא לא מבחינה בין play ל-game, והם מאוחדים בה למושג "המשחק" הפרדוקסלי. ואכן, לפי תפיסות מקובלות רבות של המשחק, הסגירות מזה והפתיחות מזה, או החזרה והשינוי, הם שני צדדיו הבלתי ניתנים לניתוק.⁶ כדי לדון באיכות הפרדוקסלית של כללי המשחק, נפנה תחילה לפסיכואנליטיקאי דונלד ויניקוט, שתרם רבות להבנת המשחק כתופעה פרדוקסלית כשהציג בספרו "משחק ומציאות" ניתוח מרתק של המשחק בתור מה שהוא מכנה "תופעה מעברית". ויניקוט כותב על playing – לא על play ולא על game – אך הוא מרשה לעצמו לנוע בחופשיות בין המושגים. הגותו תסייע לנו להבהיר את הרצף המשחקי בין play ל-game, בין החזרה לשינוי. בהמשך אציג קריאה של רעיונותיו שמשתלבת בהבנה הנוכחית של כללי המשחק בהקשר של הספרה הפוליטית ושל שינוי פוליטי.

ויניקוט: המשחק כתופעה מעברית

כאנליטיקאי שעסוק בקשר בין תינוקת לאמה ולסביבתה, ויניקוט ממקם את המשחק בהקשר התפתחותי, על רצף שמתחיל במצבי חיים מוקדמים.⁸ את המצב ההתחלתי הרצוי של תינוקת בימי חייה הראשונים הוא מצייר כמצב של אשליית אומניפוטנציה – האשליה שיש ביכולתה ליצור ולברוא מציאות של סיפוק צרכיה. לאשליה זו יש לדידו חשיבות קריטית: "ממלכת האשליה היא המצויה ביסוד ראשית החוויה," הוא כותב.⁹ תנאי חשוב ליצירתה ולשימורה של אותה אשליה הכרחית אצל התינוקת הוא כמובן סביבה שבה נעשה מאמץ להתאים לצרכיה ככל שניתן. התהליך ההתפתחותי שוויניקוט מתאר הוא כמובן מסוים תהליך הדרגתי של התפכחות מאשליה, שבו התינוקת מתעמתת בהדרגה עם גבולות ההשפעה שלה על אובייקטים בעולם.

אולם האשליה החשובה של ההתאמה אינה נעלמת כליל ולעולם אינה נזנחת לחלוטין במהלך ההתפתחות, אלא משתנה ומקבלת צורות סמליות. הפרוטוטיפ של התמורה הזאת מגולם במה שוויניקוט מכנה "אובייקט מעבר". אובייקט המעבר יכול להיות חפץ ששייך לתינוקת, המוגדר אמנם כ"לא-אני", אך התינוקת ממשיכה לשלוט בו גם כאשר היא נגמלת מאשליית האומניפוטנציה הכוללת. באמצעות אובייקט המעבר משהו מן האשליה נשמר באזור תחום, שבו מתאפשרים מצד אחד חוויית אומניפוטנציה בלתי מעוררת, ומצד שני קשר עם אובייקט, עם אחר. כל מי שמכיר את תופעת ה"שמיכי" יידע למה הכוונה: הילדה נוטה להיצמד לפיסת בד מסוימת, בעיקר בתקופה שבה היא מתמודדת עם פרידות מההורים, והיא מייחסת לה חשיבות עילאית בעולמה הפנימי. גם מי שהזדמן לו לקרוא על הקשר המיוחד בין כריסטופר רובין לדב הצעצוע שלו פו קיבל הצצה לקשר המיוחד שיכול להיווצר בין ילד לאובייקט המעבר שלו.

ויניקוט קושר בין אובייקט המעבר לסוגיית המשמעות: "ההורים לומדים להכיר בערכו [של אובייקט המעבר] ולוקחים אותו איתם כשהם נוסעים. האם מניחה לאובייקט להתלכלך ואפילו להדיף ריח רע, כי היא יודעת שאם תרחץ אותו או תכבס אותו [...] עלול להרוס את המשמעות והערך שיש לאובייקט בעיני התינוק."¹⁰ אפשר לזהות כאן את הניחוח של מה שהוא על פי ויניקוט

תנאי הכרחי לכך שאובייקט המעבר "יעבוד", כלומר ייחווה כבעל משמעות: על סביבתה של התינוקת להקפיד שלא לנפץ את אשליית הקשר בינה לבין האובייקט, שכן רק בזכות אשלייה זאת הוא מועמד ראוי לשמש כתחליף לחוויה האומניפוטנטית המקיפה שנחווה בחדשי החיים הראשונים. ההורים הטובים-דיים כמו מסכימים להשעות את כוחם ואת כוח המציאות ביחס לאותו אזור תחום ולשחק את המשחק; הם מקבלים את הפרדוקס שלפיו התינוקת יצרה את האובייקט, בשעה שהאובייקט כבר היה שם מלכתחילה, ממתין להיווצר ולהיעשות אובייקט הטעון במשמעות. מהדברים משתמע כי אף שאובייקט המעבר הוא קניין של הילד/ה, "כללי המשחק" נקבעים בחלקם על ידי ההורים, שכן הם המחליטים מהם גבולות הגזרה שבהם יתקבל הפרדוקס המאפשר יצירה וקבלה של משמעות.

בניסוח המפורסם של ויניקוט, ביחס לאובייקט המעבר ההורים מגיעים להסכם מובלע עם התינוקת שלא לעמת אותה עם השאלה "האם המצאת את האובייקט או מצאת אותי?" מאחורי השאלה שלא נשאלת עומדת שאלה פילוסופית כבדת משקל באשר למקור המשמעות בכלל: אם התינוקת מצאה את האובייקט, הרי שהמשמעות היא הטרונומית: היא מוכתבת מבחון ואינה חלק מעולמה הסובייקטיבי של התינוקת, הנתון לשליטתה; אם התינוקת המציאה את האובייקט, הוא אמנם שלה לחלוטין, אך למשמעות שהיא נתנה לו אין תוקף המקובל גם על אחרים. המרחב המעברי שוויניקוט מציע מאפשר לחרוג מהבינאריות של שתי אפשרויות אלו ולהיותו בפרדוקס הלא-פתור.

לפי ויניקוט, תהליך ההתפכחות מאשליה מלווה תמיד ביצירת תחליף בעל ממד אשלייתי המאפשר לשאת את ההתפכחות ואת הקשר עם אזורים המצויים מחוץ לשליטתנו האומניפוטנטית. על פי הרעיון של מרחב המעבר, תהליך היצירה של אותן הבניות אשלייתיות קשור קשר הדוק להמצאה או למציאה של משמעות, על בסיס הסכמה לא מפורשת בין הסובייקט לסביבתו לשאת מצב פרדוקסלי. בתהליך ההתפכחות מתווספות אל אובייקט המעבר תופעות מעבר נוספות – למשל צירופי קולות או הרגלים המוטענים במשמעות אישית – שלכולן משותף הקיום במרחב המעברי העדין שבין מציאות נפשית סובייקטיבית ובין החוויה של שליטה באובייקטים ממשיים המתקיימים במציאות משותפת. המשחק הוא פרוטוטיפ של תופעת מעבר כזו.

ויניקוט סבור שהמשחק אמנם אינו מנותק מן התחום המצוי תחת שליטה מאגית, אבל גם אינו שייך לו ואינו ממוקם כולו במציאות הנפשית הפנימית. כמו אובייקט המעבר, המשחק כרוך בהסכמה של האדם המשחק ושל סביבתו להשעות את השאלה המעמתת בין המציאות ה"סובייקטיבית" לזו ה"אובייקטיבית". במילים אחרות, הוא כרוך ביצירת מרחב של מעין-אשליה משותפת ובקבלה של הפרדוקס הכרוך בכך. כשמדובר במשחק ילדים, ההסכמה מתאפשרת בין השאר בזכות הגבלתו במקום ובזמן ובזכות סימונו כמשחק (למשל במילים כגון "כאילו") – הגבלה שניתן להבינה כחלק מ"כללי המשחק" ומתנאי האפשרות שלו. במובן זה, גם המשחק הדמיוני הדרמטי נטול החוקים לכאורה הוא משחק המוסדר על ידי כלל – למשל חוק המבוגרים, הקובעים מתי משחק כזה מורשה ומתאפשר.

המשחק עצמו משנה צורה עם ההתפכחות הפסיכולוגית, ולפיכך מופיע במגוון צורות: בחלקן

כללי המשחק מתבטאים באופן מרומז, באמצעות חזרה ריטואלית וריתמית על פעולה (מאפיין המתפתח כבר בגיל הינקות)¹⁴; באחרות הכללים מופיעים באמצעות הנחיות לא מפורשות בדבר אופן המשחק הראוי (הנחיות שעשויות להיות גמישות או נוקשות, בהתאם לילד או לקבוצה המשחקת בצוותא); בהמשך ההתפתחות מופיעים בדרך כלל כללי משחק מפורשים יותר, המנוסחים כקודים מחייבים ממש.¹² ויניקוט כותב כי משחק בצוותא מוליך אל יחסי קבוצה, ומציין כי "יש התפתחות ישירה מתופעות מעבר למשחק, וממשחק אל משחק משותף, וממנו אל חוויות תרבותיות".¹³ גם את החוויה התרבותית ויניקוט מתאר אפוא כבעלת איכות מעברית-משחקית, ברוח שמזכירה את תובנותיו של יוהן האווינחה, אשר טען כי התרבות מושתתת על יסודות משחקיים וראה את האדם כ-Homo Ludens, "האדם המשחק".¹⁴ כמו בעת משחק, הסכמה ודמיון בין חוויות שיש בהן ממד אשלייתי הם הבסיס להתכנסות של בני אדם בקבוצות וליצירת פרקטיקות וטקסים משותפים.

אם נמשיך את קו המחשבה של ויניקוט, נראה כי התרבות האנושית מלאה ב"משחקים" מעין אלה, הכרוכים בהשעיה משותפת של שאלת המציאות האובייקטיבית המוחלטת, ובמציאתה או המצאתה של משמעות משותפת, שלפעמים נותנת לנו סיבה לחיות, או סיבה לפעול: אנחנו מדמיינים ביחד אֵל או מיתולוגיה, מדמיינים יחד את חשיבותם של ציוויים אתיים, מדמיינים שהשפה שלנו מאפשרת לנו להבין באמת את הכוונות של דברי זולתנו, מדמיינים שאנו חלק מציבור, או מלאום.

הלאום הוא דוגמה טובה במיוחד לאור ההגדרה המפורסמת של בנדיקט אנדרסון, שתיאר אותו כ"קהילה מדומיינת".¹⁵ בשל הערך שוויניקוט מייחס לאשליה המשותפת, ניתן לשער שהוא יסכים עם אנדרסון כי התיבה "מדומיינת" אינה בהכרח גוזרת הפחתה בחשיבותו של הלאום או ספק בקיומו כתופעה – כל עוד הדמיון מובן כדמיון חברתי, המוסכם על חבריה של קהילה המאשרים זה לזה את משמעותו של הלאום בפועל. מי שמתעקש להדגיש את הפיקטיביות של ההבניות החברתיות משול כאן אולי למי שמפסיק את משחקם של ילדים המשחקים בנהיגה באוטובוס בטענה שאין להם רישיון, או מי שמסתייג מהיסחפות לתוך סרט טוב בטענה שמדובר בשחקנים ותו לא.¹⁶

אולם הדיון בחוויה התרבותית כתופעת מעבר מעלה שאלה שנשארת לא פתורה: משחקי ילדים, כמו אובייקט המעבר הראשון, מאפשרים שהות במרחב פוטנציאלי פרדוקסלי, אך בה בעת תחומים כאמור בגבולות של זמן ומקום, בין השאר על ידי סביבת המבוגרים. בעולם המבוגרים, לעומת זאת, אין סמכות ברורה שניתן לפנות אליה בעת המשא והמתן על כללי המשחק וגבולותיו. ובכל זאת, מדבריו של ויניקוט עולה כי באמצעות ההשתתפות והשותפות הפרקטית שלנו באשליותיהם של אחרים ולהפך, אנחנו מאשרים את ההסכמה הלא-מפורשת לגביהן – כמו הורים שמאשרים את אשליית התינוקת ביחס לאובייקט המעבר שלה, או כמו שותפים למשחק. כמו ההורים הוויניקוטיאניים, בתוך קהילות חיינו אנחנו סובלנים כלפי הפרדוקס הבלתי מיושב של המקור, שניתן לנסחו כך: האם חוקי המשחק, שבדרך כלל אנחנו מקבלים אותם כנתון, "התגלו" או נבראו? התקיימו מאליהם או פוברקו? ויניקוט היה טוען שכדי שתתקיים משמעות, "אל לה לשאלה הזאת להיות מנוסחת".

ויטגנשטיין: משחק לשון (Sprachspiel) ומעקב אחר כלל

אצל ויטגנשטיין, כמו אצל ויניקוט, מושג המשחק קשור בעבותות לשאלת המשמעות: ויטגנשטיין עוסק במשחק בהקשר של המשמעות הלשונית, ומשתמש בו כדי להדגיש את חשיבותו של רכיב ההסכמה. לשיטתו, משמעותו של ביטוי נקבעת לפי ההקשר של השימוש בו, או במילים אחרות, על פי חוקי "משחק הלשון" – כללי הפרקטיקה השיחנית שהמילה או המשפט משתייכים אליה. בעבורו, הבנת הלשון והדיבור בה כרוכים ביכולת לשלוט בטכניקה המודרכת על ידי כללים, בדומה לאופן שבו היכולת לשחק שחמט ולהבינו מודרכת על ידי היכרות עם כללי המשחק.¹⁷ בני אדם החיים ביחד בצורת חיים מסוימת מסכימים ביניהם במובלע על כללים ועל קריטריונים לעמידה בכללים, וההסכמה היא שמאפשרת תקשורת. ויטגנשטיין כותב כך: "למה שמתרחש כעת יש משמעות – בסביבה הזאת. הסביבה היא המעניקה לו את החשיבות."¹⁸

אם כן, האם הכללים המוסכמים הומצאו או נמצאו? לפי ויטגנשטיין, מקורם איננו מחוץ לגבולות המשחק: הם לא "נמצאו", כלומר הם אינם מייצגים משמעות טרנסצנדנטית הנכפית מבחוץ; אך האם הם הומצאו? והלוא אם הומצאו, לא לגמרי ברור מה תוקפם. לפי ויטגנשטיין, הניסיון לנסח תוקף מוחלט לכללי המשחק מועד לכישלון; תחת זאת, הכללים נובעים מקונבנציות שהתגבשו והתקבלו בחיים החברתיים-פוליטיים הדינמיים. "הפלל מקורו בפלל": הכלל (במובנו כחוק) מקורו בכלל (במובנו כ"ציבור"). ללא חיי קהילה לא ייתכן משחק, כלומר לא תיתכן משמעות; ללא קונבנציה, השימוש במילים לעולם לא יהיה בהיר וייותר חסר מובן.¹⁹

ניתן אפוא לראות שהעמדת רעיון ההסכמה בבסיס החיים החברתיים ובבסיס עולם המשמעות המשותף לקהילה, לצורת חיים, מאפיינת הן את ויטגנשטיין והן את ויניקוט, למרות המרחק הרב לכאורה בין תפיסותיהם והגותם. בדיוניהם במושג המשחק הצליחו שניהם להתרחק מהרעיון שיש מקור חיצוני למשמעות ולכללי המשחק המחוללים אותה, ולעמוד על הצורך בקבלת הפרדוקס הכרוך במשחק בלי לפתור אותו. הגותם בדבר הפרדוקסליות של המשחק סיפקה לפילוסופים עכשוויים שקראו בוויטגנשטיין (כמו רורטי ולהבדיל ליוטאר) ולפסיכואנליטיקאים עכשוויים שקראו בוויניקוט²⁰ דרך טובה להמשיך להתעקש על מושגים כמו "משמעות" גם בעולם הגות פוסט-מודרני שבו התפוגגו זה מכבר העוגנים הטרנסצנדנטיים הממוקמים מחוץ לגבולות המשחק.

אזור הגבול של המשחק: אלימות ועמימות בכללים

אולם לוויניקוט ולוויטגנשטיין משותפת – בדרגות שונות – גם נקודה עיוורת משמעותית, שכן שניהם ממעטים להתייחס להיבטים האלימים הפוטנציאליים שבמנגנוני ההסכמה המאפשרים את המשחק, ולאופנים שבהם ייצור משמעות בתוך מגרש המשחקים הפוליטי עלול להיות מוגבל ומתוחם בכוח. המאמץ לחלץ מכתבתם הבנות שמציעות התייחסות לכך לא מעלה רבות, וההתייחסויות החלקיות מעלות תמונה בלתי מספקת, שחשוב להדגיש שאינה משקפת את מורכבות הגותם. ויניקוט כותב למשל: "כשאדם מבוגר תובע מאיתנו להכיר באובייקטיביות

של התופעות הסובייקטיביות שלו, אנו מאבחנים שיגעון.²¹ גם ויטגנשטיין נוגע לעתים במצבי קיצון אלה, ובהקשר אליהם הוא משתמש לעתים במונח "טירוף";²² שניהם מותירים לדמיונו את ההשלכות שייגזרו מכך עבור מי שתויג כך. ויטגנשטיין כותב כי את מי שלא מקבל את כללי המשחק הבסיסיים של קהילת הדוברים או מטיל בהם ספק אנחנו "מעמידים במקומו", מבהירים לו כי דיבר "שטויות", ולעתים אף "גוררים אותו בכוח";²³ הוא מרבה להתייחס לסיטואציות ההוראה המתרחשת בין מורה לתלמיד, שפערי כוח מובנים בה.²⁴ אך אצל שניהם לא נמצא תיאור מעמיק של מנגנוני השימוש בסמכות הקובעת מה מצוי מחוץ להסכמה החברתית, מהי עמידה לא נאותה בכללי המשחק, ומהן הסנקציות שיוטלו על מי שמפירה אותם או נכשלת בהפעלתם.

מי שכן כותבת בצורה מאלפת על התפקיד האידיאולוגי והדכאני שיכול להיות לכללי המשחק היא ג'ודית באטלר. כמו אצל ויטגנשטיין, גם אצל באטלר מתן המשמעות הוא פרקטיקה יומיומית, המתרחשת בהקשר של שיח תלוי כללים מסדירים – מה שכינינו קודם "משחק לשון"²⁵; וכמו אצל ויטגנשטיין וויניקוט, גם אצלה נסיבות הקבלה הקונקרטיות של מבע על ידי הסביבה הן גורם קריטי לקביעת משמעותו; אולם בשונה משניהם, באטלר מדגישה את ההיבטים האלימיים הפועלים כחלק מהההליך של יצירת משמעות לשונית-חברתית.

באטלר מצביעה בכתבים שונים²⁶ על הפונקציה המנרמלת של הסדר הסמלי, ומדגישה כי מערך הקריטריונים שנכלל במשחק הלשון הפוליטי הופך כל מהלך לא רק לבעל משמעות, אלא גם ללגיטימי או בלתי לגיטימי, לנחשב (matter) ומובן (intelligible) או "לא נחשב" ו"לא מובן", למוכלל בתוך המשחק – או דחוי ומודר (object). היא מזכירה שבמקרים רבים, מהלך שמתקבל כלא-הולם ביחס לכללים מוביל לשלילת ההכרה מהמבצעת אותו, לעתים באמצעים אלימיים.²⁷ יש לכך כמובן אינספור דוגמאות, אבל אסתפק בשתיים: הראשונה מתייחסת למשחק הלשון של הלאום, אשר הוזכר קודם, שאפשר לראות בו משחק שכרוך בעיסוק נוקשה במיוחד, ולעתים קרובות אליים, בגבולות ובהדרה. השנייה היא משחק הלשון של טקס הנישואין – הריטואל שבאמצעות ביצועו מכוננת מציאות זוגית וחברתית, ושכלליו מגדירים לא רק את הפרוצדורה המקובלת למהלכו אלא גם את מי שרשאי להשתתף בו באופן תקף ומי נידון להיכשל בו.²⁸

באטלר מתרכזת במושג הפרפורמטיביות ומסתמכת רבות על כתיבתו של אוסטיין.²⁹ בספרו המשפיע "איך עושים דברים עם מילים" תיאר אוסטיין את הכוח הביצועי של המעשה המילולי – תובנה שאפשרה לבאטלר לבחון את ההיבטים הכוחניים והפוליטיים של פרקטיקות לשוניות. באטלר מרחיבה את תחולתו של רעיון הפרפורמטיביות מעולם המשמעות הלשוני להיבטים של קיום וזהות, הנוגעים בחלקם לתחום המשחק במובנו התיאטרוני ולמבעים אנושיים מסוגים שונים.³⁰

מושג המשחק אמנם איננו מרכזי בכתביה של באטלר, אולם במונחיו של ויניקוט ניתן לומר שהיא מזכירה לנו שהסביבה איננה תמיד "טובה דיה", כלומר לא תמיד נותנת לילדה הזדמנות לשחק או לשהות במרחב מעברי, ולעתים חורצת את דינו של המהלך המשחקי וגורמת לו לקרוס באופן דיכוטומי אל קוטב המציאות החיצונית הכופה³¹; במונחים של ויטגנשטיין, באטלר מציבה

בקדמת הבמה את מי שהאלימות הנורמטיבית שוללת ממנה את הרשות להשתתף במשחקי הלשון החברתיים, מוציאה אותה מהמשחק או מטילה עליה סנקציות על אי-עמידה בכללים. כתיבתה של באטלר על פרפורמטיביות מושפעת עמוקות מהפיתוח הביקורתי של דרידה ושל סג'וויק בעקבות אוסטיין.³² מדרידה שאבה באטלר את הדגש על המישור הקונבנציונלי של הכתיבה והשפה בכלל, ואת הרעיון שההישנות הריטואלית (האיטרציה) היא מאפיין מבני של התו הלשוני ושל יצירת משמעות בכלל.³³ לפי דרידה, כל מבע פרפורמטיבי הוא בגדר ציטוט, חזרה מימטית על מבע קודם, כלומר על מימוש קודם של כלל; אך מכיוון שגם המבע הקודם הוא בעצמו ניסיון לשכפול, חיקוי או תרגום של מבעים קודמים, מתברר כי כל פעולה המבקשת לזכות במשמעות או לייצרה היא בגדר אקט פרשני, אשר "לוקח סיכון" ומוסיף את פרשנותו שלו לקוד הלשוני הבלתי כתוב. הקריאה בסג'וויק מוסיפה לבאטלר את הזיהוי הברור של יחסי הכוחות והסמכות הטמונים בהחלת אותו קוד. לדבריה, למערכת הנורמות, האילוצים וההכתבות החברתיות יש תרומה מכרעת לקבלתו של מבע או להדרתו אל "החוץ הדחוי" (abjected outside) של המשחק.

בעקבות דרידה, מתברר כי ההיבט הכוחני של המשחק קשור לטענה שלכלליו יש תוקף מוחלט הנובע ממקור טרנסצנדנטי נתון מצוי מחוץ לגבולותיו. באטלר מציינת שבמקרים רבים הקריטריונים לקבלתו או להדרתו האלימה של מבע פרפורמטיבי מנוסחים בדיעבד, במונחי התאמתו למקור מיתולוגי – למשל אם הוא תואם את "דרך הטבע" הקדם-חברתית. היא מבהירה כי המקור האחדותי אינו קיים שם מלכתחילה, אלא מובנה כאפקט של חזרה סדירה ומילוי כלל, כלומר מפוברק ומתפקד כמעין אשליה שימושית. השימוש במונח "אשליה" מזכיר את הטענות של ויניקוט שהוזכרו לעיל לגבי תפקידה של האשליה ביצירת מוסכמות חברתיות ומשמעות בקהילה אנושית. אולם בעוד ויניקוט מתרכז בצדדים המיטיבים והחיוניים של משמעות כזאת ובצורך לשמור עליה – כלומר לא לאתגר אותה באמצעות השאלה אם היא נמצאה או הומצאה – באטלר מזכירה את ההיבטים האלימים והמסוכנים שלה, שתובעים אתגור וערעור ביקורתי.

בשביל באטלר, הפרפורמטיביות היא ייצור משמעות באמצעות ריטואליזציה – הישנות הכפופה לכלל ומוכתבת על ידיו "בכפוף לכוח האיסור והטאבו ודרכו, תוך איום בנידוי ואף במוות."³⁴ אולם יש לשים לב שבאטלר גם עומדת על כך שלאלימות הכרוכה בכלל אין שליטה מוחלטת על האפקט שהכלל מייצר. בעמדתה זאת היא מוצאת השראה ישירה בעיקר בכתיבתו של דרידה, אשר הדגיש כי ההישנות כרוכה תמיד גם באחרות, וכי בשפה (ובעיקר בכתיבה) תמיד טמון הפוטנציאל לפרום את המבנה ולשבש את סמכותו של הקוד כמערכת סגורה של כללים.³⁵ אולם אני אבקש להבין עמדה זאת דווקא מתוך חיבור לרעיון מכונן של ויטגנשטיין, שיוצג בתיווכם של כותבים רבים בעקבותיו,³⁶ ואשר ממנו עולה שההגבלה שכרוכה בכללי המשחק לעולם איננה מוחלטת והכרחית, גם כאשר היא מציגה את עצמה ככזאת.

כזכור, ויטגנשטיין מדגיש כי כללי משחק ואופני ההסכמה עליהם לרוב אינם מוצגים במפורש, וכי ההוראות למשחק הלשון הן בדרך כלל עמומות. הבנה לשונית, הוא מסביר, אינה נמדדת ביכולת לנסח את הכלל, אלא ביכולת לפעול לפיו באופן שבפועל, בהקשר מסוים, מתקבל

כאופן שעונה על הקריטריונים³⁷; במילים אחרות, לפי ויטגנשטיין לכללים אין קיום מופשט בנפרד ממכלול היישומים המטריאליים שלהם. במקרים הרבים שבהם עשויה להיות יותר מתגובה אחת לכלל מסוים, מה שמכריע אם היא תתקבל כתגובה שעונה על הקריטריון הוא ההקשר של ההסכמה החברתית המעשית.³⁸ לפי ויטגנשטיין, ההסכמה או האי-הסכמה בפועל לעולם אינן לגמרי צפויות מראש, שכן בכל ביצוע וביצוע, בכל שמירה על הכלל או ניסיון לנהוג לפיו, טמון לפחות הפוטנציאל לתרום לשינוי מבנה הכללים התיאורטי כולו. ויטגנשטיין מראה כיצד אותו כלל עשוי להתפרש בדרכים שונות, שמטשטשות יותר או פחות את הגבול הנורמטיבי של המשחק.³⁹

בעיון מעמיק יותר ניתן אפוא בכל זאת למצוא אצל ויטגנשטיין רעיונות הפותחים פתח לחשיבה מורכבת על התמודדות משחקית עם כללי המשחק, גם אם בעקבות באטלר מבינים את מערכת המשחק כבעלת היבטים אלימים. למעשה אנחנו שבים כאן לאותה תכונה פרדוקסלית של מושג המשחק, המתאפיינת בסגירות ובפתיחות בעת ובעונה אחת: מצד אחד הוא מכיל את הנוקשות של הכללים המסדירים את החזרה, שכעת אנחנו יודעים לומר שהיא יכולה להופיע ואף מופיעה לעתים כאלימות משמרת; מצד שני, מתקיים בו המרחב הספונטני המאפשר השתנות בתוך ההישנות – גם אם דרגות החופש שבו משתנות ממקרה למקרה ולפעמים קשה מאוד לאתר אותן. גם אצל ויניקוט נמצאת בהקשר זה טענה רלבנטית, שחירות ויצירתיות מחייבות אימפולס ספונטני, ועם זאת הן אפשריות אך ורק ביחס לכללי המשחק הנהוגים.⁴⁰

אין זאת אומרת כי לכל מבע ולכל אקט יש סיכוי סביר להתקבל בכל זמן כעונים על חוקי המשחק, או כי הגבלות אלימות ולפעמים שערורייתיות של החירות אינן קיימות. האופטימיות שניתן אולי לקרוא כאן זהירה הרבה יותר, והיא רק מבקשת להזכיר, בעקבות ההגות על המשחק וחוקיו, כי גם בתנאים של יחסי כוח לא תמיד אפשר לנבא התקבלות או אי-התקבלות של ריאציה מסוימת.

שחקני מפתח: טיפולוגיה של התייחסות לכללים

לאור רעיונות אלה ניתן לפנות כעת להצגת שלושה טיפוסים בסיסיים של התייחסות לכללי המשחק, למגבלות שלהם לחולל שינוי פוליטי, ולסיכוי הטמון בהם לשינוי – שעשוי לבוא מכיוון מפתיע. הטיפוס הראשון במודל יכונה "המשחק הצייתן", או "הקונפורמיסט"; השני יכונה "המשחק המשנה-מבפנים", והשלישי "שובר הכלים". תחילה אתאר אותם בצורתם הטהורה, כטיפוסים אידיאליים, ובהמשך אראה איך, בגלל הרכיב הפרדוקסלי והבלתי צפוי בכל משחק, ניתן למעשה למצוא אותם משורגים אלה באלה. המודל כמובן אינו ממצה את כל העמדות שניתן לתפוס ביחס לחוקי המשחק, והוא יוצג כאן בצורה ראשונית מאוד וללא הבחנה בין סביבות משחק שכלליהן מתאפיינים בתצורות שונות של סמכות ואלימות. מטרתו הצנועה היא להדגים בקצרה כיצד ההבנה שהוצגה לגבי מושג כללי המשחק עשויה לתרום לחשיבה על שינוי פוליטי.

אפתח ב"משחק הצייתן", שבעת משחק הוא עושה מאמץ להיצמד לכללים המוכתבים ולהקפיד על התקנון. יתרה מכך: הוא נצמד לאופן ההבנה המקובל של החוק, מתוך הנחה שהוא בלתי ניתן לערעור. כמו השורש הלטיני של המונח "קונפורמיסט", הצייתן מבקש "לעשות משהו כמו דבר אחר", דהיינו לחקות, ובדיוק רב ככל האפשר. באחת מגרסאותיו הקיצוניות יותר, הצייתן הוא פוץ חמור סבר שמתקשה להשתעשע ולצחוק; במגרש המשחקים הלשוני, למשל, ניתן לזהות אותו כאחד הטהרנים, מי שנצמד לכללי האקדמיה ללשון ורואה בהם אורים ותומים שאין לסטות מהם. המשחק הצייתן בדרך כלל אינו מזהה בעיה בכללים עצמם, ולעתים אף אינו מזהה אותם, שכן הוא חווה אותם כטבעיים כמעט. בספרה הפוליטית המשחק הצייתן הוא דמות נפוצה: מי שאינו מבקש כל שינוי, שערעורו של "הסדר הישן והטוב" מאיים עליו, והוא רוחש כבוד רב למוסדות ולמנגנוני הכוח האוכפים את הכללים, מפקחים על גבולותיהם ושופטים על פיהם.

הפסיכולוגיה ההתפתחותית מתארת ברוח דומה את ההתנהגות החברתית האופיינית של ילדים בגיל החביון (גיל 6-10). פיאז'ה וחוקרים אחרים אחריו הראו כיצד ילדים בגיל זה נוטים לתפוס כללים כנצחיים ומקודשים, כנובעים מסמכות עליונה שיש לציית לציווייה כלשונם.⁴¹ במונחיו של ויניקוט, המשחק הצייתן דבק במשמעות שמצא לגמרי מחוצה לו, והוא אינו מכיר מרחב שבו ניתנת לו הזדמנות לחקור את גבולות האשליה המשותפת באופן חופשי ומשחקי (playful). המשחק הצייתן תופס את גבולות הסביבה כגבולות חדים ונוקשים, ואת הניסיון להגמישם כמעשה שעלול לגבות מחיר כבד (ויש להודות שבסביבות רבות זוהי תפיסה סבירה בהחלט). פיאז'ה מקשר את השלב ההתפתחותי המאופיין בנוקשות כזאת לפער הכוחות המובנה בין ילדים למבוגרים מהם, ועל בסיס קישור זה ניתן לשער כי אופיו של המשחק הצייתן הוא תולדה אפשרית של ההיבט הדכאני של כללי המשחק.

הטיפוס השני, "המשחק המשנה מבפנים", בוחר לשחק את המשחק ולשתף פעולה עם כלליו, ובה בעת מנסה לאתגר אותם, לשנות פרמטרים במשחק ולשנות את תנאיו המכוננים. הוא אינו סבור שהנוסח המקובל של הכללים הוא הכרחי או נובע ממקור מוחלט, ועם זאת הוא אינו מערער במוצהר על הלגיטימיות של הפרשנות הנהוגה; תחת זאת הוא מנצל את העמימות שבשולי הכללים ואת הרכיב הפרדוקסלי שקיים תמיד בכל משחק. הוא מבקש להשתתף במשחק, והוא מעז – בזהירות המתבקשת – להציע פרשנות משלו ולטעון כי פרשנותו היא מילוי הולם של הכלל. לעתים הווריאציות שהוא מציע שונות רק במעט מהמקובל, ואילו לעתים הן מרחיקות לכת ומאתגרות את הכלל במידה רבה.⁴²

ויטגנשטיין מתייחס לסוג כזה של משחק באמצעות הדוגמאות המפורסמות שלו על השלמת סדרה חשבונית. הוא מתאר תלמיד שממשיך את הסדרה באופן לא צפוי, אך נותן לכך הצדקה משכנעת במונחי המספרים שהופיעו עד כה בסדרה.⁴³ על פי אחד הניסוחים של הפרדוקס המפורסם של ויטגנשטיין, אם אין מביאים בחשבון את הסמכות של נהגים חברתיים, כל מספר שאפשר לכתוב כהמשך של הסדרה יכול תיאורטית להיחשב כפעולה העוקבת אחר כלל, כלל כלשהו – במיוחד כאשר הכלל אינו מפורש אלא רק משתמע מאוסף המימושים שלו.

באטלר מכוונת אולי לרעיון מעט דומה כשהיא מציעה את החזרה הפארודית כפרקטיקה פוליטית

חתרנית.⁴⁴ דווקא המימוש הבלתי מושלם של הכלל, זה המאופיין בפרשנות לא-שגרתית, עשוי לחולל שינוי פוליטי כאשר הוא מצליח לעבור (to pass) כמימוש הולם ולהישאר בתוך גבולות המשחק – גם אם בשוליו. מעניין להזכיר בהקשר זה את ההתייחסות של האוזינחה למשחק-הרמאי, שדווקא השותפות הנראית שלו ב"מעגל הקסמים של המשחק" מאפשרת לו להתקבל על ידי ציבור המשחקים ולממש פרשנות יצירתית של הכללים.⁴⁵ ההבדל הוא שהרמאות כרוכה בהלך רוח מסוים ובכוונה ספציפית, ואילו הדגש של באטלר אינו על כוונתו של סוכן הפעולה, אלא על עצם המהלך שבו מימוש של הכלל, שמטבעו טוען לדמיון, מצליח לייצר הבדל ובכל זאת להתקבל כבעל מובן. גם ולטר בנימין מזכיר שכדי לאתגר את כללי המשחק לא נדרשת בהכרח כוונה מודעת: בקטע יפה על משחקי ילדים הוא מציג את הכוח החתרני הטמון דווקא בתמימות שבה ילדים משחקים בצעצועים, באורח המאתגר לעתים את הכוונה הדידקטית או האינדוקטורית של יצרניהם.⁴⁶

דוגמה מעניינת לקבלה של כללי משחק לשם שינוי פוליטי ניתן למצוא בתיאור של אטיין בליבר⁴⁷ להצהרת זכויות האדם והאזרח מ-1789 בצרפת. בליבר רואה בהצהרת הזכויות טענה שבה "ההיגד תמיד חורג מההגדה".⁴⁸ למה הכוונה? לדבריו, העקרונות של אותה הצהרה אמנם מאפיינים את האזרח כזכר, או כראש משפחה, כלומר קובעים מערכת סגורה של כללי משחק שמשאירים בחוץ את מי שלא עונים על קריטריונים אלה; אך הוא מראה כיצד למרות האלימות המדירה שמגולמת בה, ההצהרה בכל זאת זימנה אפשרויות קריאה מנוגדות בה-עצמה, וכך עודדה תביעות של נשים, חסרי רכוש ועבדים לשוויון ונתנה להן תוקף. במונחים של הדיון כאן, מנהיגיהם של אותם ציבורים מודרים בחרו לפרש את כללי המשחק המובלעים בהצהרה באופן מרחיב ו"לשחק את משחק הזכויות" – בדרכם. בליבר מציין כי באפשרות של משחק כזה "אין שמץ של הבטחה" עבור השחקנים שוחרי השינוי.⁴⁹ בכך הוא למעשה מסכים עם ויניקוט, עם ויטגנשטיין וגם עם באטלר, כי האופן שבו יתקבל המימוש המאתגר המסוים של הכלל תלוי באופן מכריע בהקשר ובסביבה. כזכור, הן ויניקוט והן ויטגנשטיין אמרו כי מי שאינו זוכה להכרה בפרשנותו החריגה לכללים ובכל זאת תובע אותה מכונה "מטורף" או "משוגע". אם כך, פנייה אל הכללים וניסיון לפרשם בהחלט אינם מבטיחים את התקבלות הפעולה; וכפי שמראה הדוגמה של המאבק לזכויות נשים, גם כאשר פרשנות חדשה של הכלל מתקבלת לבסוף, מדובר לעתים בתהליך ארוך ורצוף קשיים.

הטיפוס השלישי והאחרון שאציג הוא זה של "שובר הכלים", שאינו משחק את המשחק – בין שמבחירה ובין שלא. האוזינחה מכנה אותו "עוכר המשחק", ואומר כי דינו להיות מסולק ומנודה מציבור המשחקים כיוון שהוא מאיים על יציבות האשליה המשותפת. האוזינחה מזכיר מימרה של פול ולרי, שעל פיה "אין הספק חל על כללי המשחק", ובכך מציג את שובר הכלים כספקן רדיקלי.⁵⁰ במונחים של ויניקוט, שובר הכלים הוא מי ששואל את "השאלה שאל לה להישאל" אם אנו מעוניינים בהצלחת המשחק. האוזינחה מזהה טיפוס זה עם מנתצי המוסכמות, הכופרים, המתנגדים מטעמי מצפון והמהפכנים.⁵¹

בהקשר זה, באטלר מעלה על נס את דמותה של אנטיגונה הסרבנית, גיבורת המחזה של

סופוקלס. אנטיגונה מתייצבת מול חוקי הפוליס, שאוסרים עליה להביא את אחיה לקבורה, ובוחרת לסכן את חייה בפעולה ציבורית המערערת על הלגיטימיות של החוק. ההתרסה שלה נגד חוקי המשחק נשמעת, אך המחיר על כך הוא חייה. המשחקת שוברת הכלים נשברת אפוא לעתים בעצמה. במקומות אחרים באטלר מזכירה כי האלימות הכרוכה במערכת הנורמטיבית אינה נזקקת להתרסה כדי להדיר – לעתים קרובות זהו דינו של מבע פרפורמטיבי שאינו זוכה למוכן בגבולות המשחק המקובל, גם אם לא ביקש לפרוץ גבולות. באטלר מתייחסת במיוחד למי שמפירים את כללי המשחק ההטרונורמטיבי, שגורל רבים מהם הראה כי גם מי שנכשלת במימוש הכללים חרף רצונה לקיימם זוכה לא פעם ליחס אליים, משל היתה "שוברת כלים" בכוונה.

לצאת מן הכלל ולהישאר בו

הממד הטרגי בסיפור של אנטיגונה עשוי להוביל לתפיסה פסימית למדי של מקומה של "שוברת הכלים" בתהליך של שינוי חברתי. אם היא מוקעת ומודרת – לעתים באלימות קשה – במה הועילה לה ההתרסה? אך באטלר מתבוננת במעשיה של אנטיגונה מזווית נוספת, ומציינת כי היציאה אל מחוץ לגבולות המשחק עשויה לספק נקודת מבט ביקורתית על כלליו – "כזו שתאפשר לכתוב אותם מחדש". באטלר רואה באנטיגונה דמות שמצליחה לא רק לקרוא תיגר על חוקי המשחק של הסדר הסמלי, אלא גם לפרוץ מגרש חדש ותקדימי, שכן על אף שהיא מתה, "המעשה שלה נחקק" וסימן את העוול שנגדו מחתה.

גם האוזינחה מזכיר כי "שוברי הכלים" – שאותם תיאר כמנודים ומוקצים – דווקא הם עשויים להיות החלוצים הנועזים ופורצי הדרך התורמים להתגבשותם של כללי משחק חדשים, שיאומצו על ידי ציבור משחקים שבתחילה התנכר להם. מה שמסבך את התמונה הוא שגם כללי המשחק המהפכניים עשויים להיטען עם הזמן בסמכות המקבעת אותם, ולרתום משחקים-צייתנים התופסים אותם כנתונים ומוחלטים. תיאור זה מערער במידת מה על חדות ההבחנה בין טיפוס "שובר הכלים" לבין המשחק הצייתן או המשחק "המשנה מבפנים", למרות המיקומים המנוגדים-לכאורה שלהם – מחוץ למשחק או בתוכו. נקודה מכריעה כאן היא הטענה שהזכרה לעיל, שאותה פעולה עשויה להיתפס כצעד לגיטימי במשחק, כפרשנות הולמת דיה של כלליו או כהפרה שדינה גינוי והדרה. הקביעה כיצד תיתפס הפעולה בפועל תלויה כאמור בהקשר לא פחות משהיא תלויה בכוונה של הפועל. היא מושפעת מההתקבלות שלה בפועל בקהילות משחקים מסוימות, ולפיכך אינה ניתנת לחיזוי במלואה.

ויטגנשטיין ממחיש באחת הדוגמאות האנקדוטליות שלו עד כמה לא ניתן לדעת מראש איך נכון לפרש כלל במשחק. כאשר מדובר בכלל המתבטא במתיחת קו, למשל, "המשחק הצייתן" יפרש את הקו הנמתח כגבול או כתמרור המחייב עצירה, בעוד שחקן גמיש יותר עשוי לפרשו כחלק ממשחק שבו על השחקנים דווקא לקפוץ מעליו.⁵² כך, גם תפקיד "שובר הכלים", הקופץ מעל הגבול ויוצא מתחומו, עשוי להיות בעצם תפקיד בתוך המשחק ש"המשנה מבפנים" עשוי לבחור לשחק. אורי רפ מציין בהקשר זה את עולם האמנות העכשווי, שבו שבירת הכללים היא חלק

מחוקי המשחק.⁵³ ההקשר, הקונטינגנטי בחלקו, הוא אפוא הקובע אם המשחק שעושה שימוש חריג בכללים ייחשב למשוגע ויודר מהמשחק באופן אלים, אם יקבל הכרה כחדשן מקורי או יזכה להתעלמות.

לצד סכנת ההדרה העומדת בפני המשחק המבקש לשנות מבפנים, מאיימת עליו סכנה נוספת – אשרור חוקי המשחק שאותם הוא מבקש לשנות, שכן הבחירה להשתמש בהם ולא להתנגד להם מכול וכול נותנת להם לגיטימציה, ובמובן מסוים מחזקת אותם ואת האלימות הכרוכה בהם. כך, אל מול התיאורים האידיליים מעט של משחקי הילדים שהוזכרו לעיל, שעסקו בממד החתרני שלהם והצביעו על המשחק החופשי כפוטנציאל של טרנספורמציה לצעצועים ולמכשירים הקפיטליסטיים והמיליטריסטיים, אין לשכוח את התיאור של רולאן בארת,⁵⁴ המראה כיצד צעצועים עשויים להפוך את הילדה המשחקת לחניכה נאמנה של עולם המבוגרים הבורגני.

דוגמה מובהקת לסכנת האשרור היא הטענות כלפי תפקידו של בית המשפט העליון בישראל בשבתו כבג"ץ בשימור ובהעמקה של הכיבוש הישראלי⁵⁵: הבחירה של ארגוני זכויות אדם לשחק את המשחק המשפטי ולטעון בבג"ץ טענות בשם כלליו אמנם הביאה להישגים רבים ותרמה לריסון האופן שבו המשטר הישראלי מפעיל את כוחו; אך כפי שמבהיר המשפטן דוד קרצמר, הפעילות הכוללת של בית המשפט העליון מול סוגיות הקשורות לאוכלוסייה הפלסטינית בשטחים הכבושים מכשירה את פעולתו המתמשכת של השלטון הצבאי ואת הכיבוש על כל עוולותיו.

פעולה קרובה ברזולוציה שונה מעט, המדגימה את דילמת המשחק המבקש לשנות מבפנים, היא הפעולה המושגית של שימוש במושג "דמוקרטיה" לתיאור המשטר בישראל: מצד אחד, מכיוון שמדינת ישראל רואה את עצמה כדמוקרטית ומתיימרת לעמוד בסטנדרטים דמוקרטיים, הפנייה לכללי המשחק הדמוקרטיים עשויה להיות מנוף ליצירת שינוי, כמו למשל בטענה הבאה: "מכיוון שאנחנו מדינה דמוקרטית, לא ייתכן שנשתמש באופן כה נרחב בכלי של מעצר מינהלי". מצד שני, הגדרת המדינה כדמוקרטית, בשעה שמאות אלפים מנתיניה מנושלים כבר עשרות שנים מזכויותיהם הבסיסיות, תורמת להתעלמות מהיבטים אלה של המשטר ומחזקת את הלגיטימציה הבינלאומית של המדיניות הישראלית המפלה.

אינני מבקשת לטעון כי הניסוח של דילמות אלה במונחי משחק ובמונחי התמקמות לעומת כללי משחק פותרת אותן, וודאי שהיא אינה מספקת הנחיות פעולה שבצדן ערובה כלשהי. תחת זאת, ההבנה שהוצגה כאן של המשחק כ"חיקוי תוך כדי שינוי" מזכירה שכאשר מדובר בשינוי פוליטי, דרכים שונות עשויות להוביל לאותו מקום, גם כאשר הן נראות רחוקות מאוד זו מזו ברוחן.

למעשה, אפילו המשחק של המשחק-הצייטן אינו טומן בחובו רק הבטחה להמשכיות שמרנית של כללי המשחק, אלא גם אפשרות לשינוי. כזכור, המשחק-הצייטן מנסה לשכפל באופן מדויק ככל שניתן את כללי משחק הלשון התרבותי שבתוכו הוא חי; אך כמו במקרה של שכפול גנטי, במהלך העתקת הקוד עשויות לצוץ וריאציות אקראיות, מעין מוטציות, שבתנאי סביבה מסוימים יזכו לעדנה ויתקבלו כמימושים הולמים של הכלל למרות ההבדל הטמון בהן. כך, מימושים מסוימים של הכלל, שבהקשר מסוים ייחשבו קונפורמיים, עשויים להיחשב כמוקצים או פורצי

דרך בסביבה שונה, ולהפך. למשל, הצטלבות של ההקשרים השונים עשויה לאתגר את כללי המשחק ולהוביל לשינוי פוליטי פורה ולא בהכרח מתוכנן.⁵⁶ חשבו למשל על נערה חרדית היפותטית שנתקלה בכלל "עליך לשאוף להיות תלמיד חכם", ובניסיונה למלא אחריו בצורה הטובה ביותר פעלה כאילו ציווה "עליך לשאוף להיות תלמידה חכמה". גם אם מעשיה בעקבות זאת עשויים לאתגר את סביבתה, זו דוגמה לפעולה שהמוטיבציה שלה איננה התנגדות לחוקי המשחק אלא דווקא שאיפה לשמרם. מנקודת המבט ההגמונית יש כאן "טעות בשכפול", או מוטציה, שכן הפרשנות המקובלת של הכלל דומה יותר לניסוח "אם אתה גבר עליך לשאוף להיות תלמיד חכם"; אבל רק ההקשר הסביבתי המסוים יקבע אם אותה מוטציה תשרוד ותשפיע על ביצועים נוספים של הכלל.

לסיכום: ויטגנשטיין וויניקוט מדגישים את החשיבות של הסביבה בהצלחת הפעולה המשחקית המייצרת משמעות. בכך הם מכוונים את רוקמי השינוי הפוליטי שבינינו למציאתן-המצאתן של קהילות הסכמה והרחבתן, מבלי לשלול מראש אופני פעולה שונים ואף סותרים. שניהם מזכירים לנו את הגבולות העמומים של כללי המשחק, המאפשרים לשחק במסגרתם או לפרוץ אותם בדרכים שונות ומפתיעות, שיכולות להתגלות כמשחקיות וכבעלות משמעות. אמנם, כפי שהראיתי בעזרת באטלר, מכתבתם משתמעת לכאורה אזהרה בעייתית מפני יציאה לא-משחקית מגבולות המשחק המשותף – למשל כשהם כותבים על "המשוגע" ו"המטורף". זוהי התראה בעייתית מפני שהיא אינה נותנת דין וחשבון ראוי לאלימות הנורמטיבית הכרוכה באכיפת כללי המשחק, וכך שוללת את ההכרה הראויה מאלו המוקעות ומוקאות בכוח מגבולות המשחק. ההתבססות על רעיונותיהם בהקשר של שינוי פוליטי מרוויחה אפוא מהצמדתם לרעיונות כמו של באטלר, המספקים כלים מושגיים להתמודדות עם האלימות הזאת, שאין להתעלם ממנה.

עם זאת, הגותם של ויטגנשטיין וויניקוט על הפרדוקסליות של המשחק, כפי שהצגתי כאן, מספקת לדעתי חומר גלם מתאים למענה מסוים על אזהרותיהם. אף על פי שוויניקוט מתריע כי השאלה על גבולות המשחק "אל לה להישאל", כתיבתו מסייעת לנו דווקא להכיר בחשיבותה: רעיונותיו על הרצף הסמלי של תופעות המעבר מראים כי העמדה הכופרת אינה מובילה בהכרח רק לניפוץ האשליה המשותפת וחיסול המשחק, אלא עשויה לתרום להיווצרותו של סוג חדש של משחק או להרחבתו. באופן דומה, אף שוויטגנשטיין עסק לעתים בשאלת התאמתן או אי-התאמתן של שאלות פילוסופיות לחוקי המשחק של הלשון היומיומית, הוא זה שלימד אותנו שהתשובה על שאלות מעין אלו לעולם איננה ידועה מראש במלואה, מכיוון שההיגד תמיד יחרוג מההגדה. כך, חשוב שנזכור כי גם בשדה הפוליטי ייתכנו מקרים שבהם – במילותיו של ויטגנשטיין – אנחנו משחקים ו"משנים את הכללים תוך כדי משחק".⁵⁷

הערות

1. דונלד ו' ויניקוט, משחק ומציאות, מאנגלית: יוסי מילוא (תל אביב: עם עובד, 1995 [1971]), 108 (להלן ויניקוט, משחק ומציאות).

2. לדוויג ויטגנשטיין, חקירות פילוסופיות, מגרמנית: עדנה אולמן-מרגלית (ירושלים: מאגנס, 1994 [1953]), 73 (סעיף 83) (ולהלן ויטגנשטיין, חקירות פילוסופיות).

3. ההתייחסות כאן אל "חוק" במובן הרחב ביותר, כמעין מרשם היפותטי העומד בבסיס חזרה ומסדר אותה, היא שמובילה לשימוש הנקוט במאמר זה לסירוגין ב"כלל" וב"חוק": ההנחה היא כי לשתי מילים אלה יש משמעות קרובה ביותר – קרבה שמשקפת בשימוש נפוץ בלשון הדיבור, וכן בהגדרות מילוניות של המושגים (ראו למשל במילון "רב-מילים"). על פי הנחה זאת, לצדם של הכלל והחוק יש אפוא להעמיד מילים בעלות תוכן דומה כ"מנהג", "קונבנציה", "נורמה", "סטנדרט" וכד', אך גם "הוראה", "תקנה" ו"ציווי", וכן "דפוס", "פרוצדורה" או "קוד".

עם זאת, יש לציין כי כותבים שונים בחרו דווקא להשתמש בקונטרסיות המעט שונות של כל אחד מהמושגים כדי לחדד את ההבדלים בין התופעות שביניהן רצו להבחין. הקריטריון המבחין אינו אחיד בין הכותבים, ואף שבהקשרים אחדים יש בו טעם, במקרים רבים קל להיווכח שהוא אינו ממצה את התופעות של המושגים בשיחים שונים. כך למשל ה"חוק" מובדל לעתים מן ה"כלל" באמצעות שיוכו לשדה המשפטי או תפיסתו כהוראה של ריבון, לעומת הכלל המזוהה עם נורמות ונהגים קהילתיים; לעתים מובחן החוק באמצעות הצמדתו לסנקציה שכופה אותו, לעומת הכלל שכביכול מקיים באופן וולונטרי; לעתים מובחן החוק בתור מה שמציג את עצמו כנובע ממקור חיצוני או מוחלט ואף טרנסצנדנטי, לעומת הכלל שנתפס אז כקונטנגנטי, אימננטי או ארעי; לעתים האפיון המיוחס לחוק הוא ניסוחו כהוראה מפורשת, לעומת הכלל המובן כמובלע ולעתים לא מודע. לדוגמאות לכותבים המגיעים משדות שונים מאוד אך מציעים איש בדרכו הבחנות בין "חוק" ל"כלל" (Rule-and Law) או הבחנות קרובות ראו למשל: J. Austin, *Lectures on jurisprudence or the philosophy of positive law* (Hunt Press, 2007); Jean Baudrillard, "The Passion to Rules", in *Seduction*, trans. B. Singer (New York: St. Martin's Press, 1990 [1979]), 131-153; E. Turiel, *The development of social knowledge: Morality and convention* (Cambridge University Press, 1983).

4. מובן שהחוק איננו המאפיין החשוב היחיד של המשחק העולה מן הספרות הקיימת. מאפיין מרכזי אחר שמוזכר לעתים קרובות הוא העובדה שהמשחק תחום משאר החיים בגבולות של זמן ומקום. זהו אכן היבט חשוב של המשחק כאשר בוחנים אותו כתופעה מובחנת, אולם בדיון הנוכחי ייעשה שימוש במשחק כמודל להבנת תהליכים ופעולות המתקיימים לאו דווקא בשדות מובחנים ותחומים אלא במרחב הבין-אישי והחברתי הכולל, ובכל מקום שבו רלבנטי לדבר על פעולה שנעשית על פי חוק או כלל. יישום המושג "כללי המשחק" על מערכות חוק שונות במאמר זה אין בו כדי לטעון שנכון להבין כל מערכת חוקים כמשחק במלוא מובן המילה. לסקירה מקיפה יותר של מושג המשחק ראו יאיר ליפשיץ (2014), "משחק", מפתח 8 (<http://mafteakh.tau.ac.il/2014/08/06-08>). לספרות על משחק המציינת את הכללים כמאפיין מהותי של התופעה ראו יוהאן הויזינגה [האוזינחה], האדם המשחק: על מקור התרבות במשחק, מהולנדית: ש. מוהליבר (ירושלים: מוסד ביאליק, 1966 [1938]) (ולהלן יופיע כהאוזינחה, האדם המשחק); ז'אן פיאז'ה, השפיטה המוסרית של הילד: כללים וחוקים שבמשחק (הוצאת הוועדה הבינאקדמית לחינוך, 1960 [1932]) (להלן פיאז'ה, השפיטה המוסרית); Roger Caillois (1957), *Man, Play and Games*, trans. Meyer Barash (University of Illinois Press, 2001), 3-10.

5. הבחנה כזאת ראו למשל אצל מיד George Herbert Mead, *Mind, Self and Society* (Chicago: University Press, 1934). גם פיאז'ה ספג ביקורת על הבחנה נוקשה מדי בין סוגי משחקים, ובמיוחד על

- Fabio Paglieri, "Playing by and with the rules: Norms and morality in play development", *Topoi* 24 (2005): 149-167.
6. אורי רפ, עולמו של המשחק, פרקים במדעי ההתנהגות (האוניברסיטה המשודרת, 1980) (להלן רפ, עולמו של המשחק).
7. ויניקוט, משחק ומציאות.
8. כפסיכואנליטיקאי ורופא ילדים, ויניקוט עסק לא רק בהתפתחות, אלא בתנאים להתפתחות תקינה, בניגוד להתפתחות פתולוגית, מליגננטית. ההבחנה בין נורמלי לפתולוגי אינה מתאימה בעיניי ליישום במישור הפוליטי, שכן לטעמי אין זה פורה לתייג חברות תחת כותרות מעין אלה. עם זאת, אבקש לעקוב כאן אחר הטרנספורמציה שוויניקוט עצמו משרטט בספרו משחק ומציאות, כאשר הוא דן במעבר מיחסי אָם-תינוק אל התופעה התרבותית (כפי שיורחב להלן). היישום של תוכנות מתחום התרבות על המישור הפוליטי הוא בעיניי יישום מתבקש. ברצוני להודות לקים יובל על הערה זאת.
9. ויניקוט, שם, 47.
10. ויניקוט, שם, 38.
11. דוגמה קלאסית למשחק מעין זה נמצא במאמר "מעבר לעקרון העונג" של פרויד, ובתיאור המפורסם של משחק fort-da החזורי בסליל של חוט; ראו: זיגמונד פרויד, "מעבר לעקרון העונג", בתוך מעבר לעקרון העונג ומסות אחרות, מגרמנית: חיים איזק (תל אביב: דביר, 1988 [1920]), 137-95. על המשחק החזורי המוטורי של מי שהתברר בהמשך שהיה נכדו של פרויד נכתבו אינספור מאמרים הממשיכים מרחיבים ומבקרים את הניתוח של פרויד.
12. פיאז'ה, השפיטה המוסרית; Paglieri, "Playing by and with the rules".
13. ויניקוט, משחק ומציאות, 77.
14. האווינחה, האדם המשחק.
15. בנדיקט אנדרסון, קהילות מדומיינות, מאנגלית: דן דאור (רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 1999 [1983]).
16. הדוגמה האחרונה מזכירה את משל המערה של אפלטון: האם האדם שחזר למערה וטוען שמציאות יושביה היא בגדר צללים על קיר מערה מנתץ כך את המשחק המשותף ומפרק משמעויות מוסכמות? יחס מעין זה למשחק יזכה להתייחסות בהמשך, בדיון על הטיפוס "שובר הכלים".
17. ויטגנשטיין, חקירות פילוסופיות, 122-123 (סעיף 2-241).
18. ויטגנשטיין, שם, 189 (סעיף 583).
19. ויטגנשטיין, שם (סעיפים 142, 583, 224).
20. ריצ'רד רורטי, קונטינגנטיות, אירוניה וסולידריות, מאנגלית: אהד זהבי (תל אביב: רסלינג, 2006 [1989]); ז'אן פרנסוא ליוטאר, המצב הפוסטמודרני, מצרפתית: גבריאל אש, אריאלה אזולאי (הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1999 [1979]); לעיון ברוח פוסט-מודרנית בוויניקוט, הקורא אותו בצמוד לדרידה ולדקונסטרוקציה, ראו שחף ביתן, פיתוח פילוסופי ופסיכואנליטי של היגיון-משחקי: הגותם של ויניקוט ודרידה, עבודת דוקטורט (אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2012).

21. ויניקוט, משחק ומציאות, 46.
22. לודוויג ויטגנשטיין, על הוודאות, מגרמנית: עדנה אולמן-מרגלית (ירושלים: כתר, 1986 [1969]), 45 (סעיף 155), 52 (סעיף 217) (להלן ויטגנשטיין, על הוודאות).
23. ויטגנשטיין, שם, 91 (סעיף 495).
24. ויטגנשטיין, שם, סעיף 315; חקירות פילוסופיות, סעיפים 208, 211, 434.
25. וראו התייחסות נדירה של באטלר לויטגנשטיין, בהערה 7 בשולי מאמרה זה: Judith Butler, "Performativity's Social Magic", in *Bourdieu: A Critical Reader*, ed. R. Shustennan (Malden, MA & Oxford: Blackwell, 1999), 113-128.
26. ג'ודית באטלר, טענת אנטיגונוה: יחסי שארות בין חיים ומוות, מאנגלית: דפנה רו (תל-אביב: רסלינג, 2004 [2000]); ג'ודית באטלר, קוויר באופן ביקורתי, מאנגלית: דפנה רו (תל אביב: רסלינג, 2001) (להלן באטלר, קוויר באופן ביקורתי); Judith Butler, *Bodies that matter: On the discursive* (Oxon & New York: Routledge, 2001 [1993] (להלן Butler, *Bodies that matter*); Judith Butler, "Rethinking Sexual Difference and Kinship in Juliet Mitchell's *Psychoanalysis and Feminism*", *Differences*, 23(2)(2012): 1-19. וראו גם עמליה זיו, "ג'ודית באטלר, צרות של מגדר", בתוך דרכים לחשיבה פמיניסטית: מבוא ללימודי מגדר, 619-659 (רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2007); מירי רוזמריין, "אנטיגונוה, אל מה שמעבר", אחרית דבר, בתוך ג'ודית באטלר, טענת אנטיגונוה (תל אביב: רסלינג, 2004); מירי רוזמריין, "הקדמה – בין חזרה לשכתוב: ג'ודית באטלר והפרפורמטיביות של הזהות", שם.
27. Butler, *Bodies that matter*, 60.
28. הדוגמה האחרונה מבוססת על הדוגמה המפורסמת של אוסטיין, שהראה כי המילים הנאמרות בטקס הנישואין הן פעולת-דיבור. כפי שיתואר מיד, באטלר הושפעה מביקורתה של סג'וויק על התיאוריה הפרפורמטיבית של אוסטיין, שלא ייחס חשיבות יתרה למשמעות הפוליטית של הכללים הקובעים למשל למי מותר ולמי אסור לכוון זוגיות לגיטימית באמצעות הנישואין. לפי סג'וויק, השימוש של אוסטיין בדוגמה זאת ממחיש עד כמה הוא אינו נותן דין וחשבון למקום שתופסת בשיטתו הסמכות האלימה והמדירה המשתמעת מהכלל והכרוכה בפרוצדורת החזרה על הנורמות החברתיות המוסכמות. ראו Eve K. Sedgwick, "Queer performativity: Henry James's *The art of the novel*", *GLQ: a journal of Lesbian and Gay Studies* 1.1 (1993): 1-16 (להלן Sedgwick, "Queer performativity"); ג'ון ל' אוסטיין, איך עושים דברים עם מילים, מאנגלית: גיא אלגת (תל אביב: רסלינג, 2006 [1962]) (ולהלן אוסטיין, איך עושים דברים עם מילים).
29. אוסטיין, שם.
30. ראו דפנה בן שאול, "משחק תפקידים", מפתח 8 (2014) <http://mafteakh.tau.ac.il/2014/08/07-08>.
31. בהקשר ההתפתחותי, ויניקוט כותב כי רק כאשר תנאי הסכיבה טובים דיים מתאפשר "לתינוק להיות משוגע בדרך המסוימת האחת המותרת לתינוקות." הוא מציין כי "שיגעון זה נעשה שיגעון אמיתי רק אם

- הוא מופיע בחיים מאוחרים יותר. ויניקוט, משחק ומציאות, 94.
32. Jacques Derrida, "Signature Event Context", in *Limited Inc.*, trans. S. Weber and J. Mehlman (Evanston, IL: Northwestern University Press, 1988) (להלן "Signature Event Context"; Derrida, "Signature Event Context"; Jacques Derrida, "Structure, sign, and play", in *Writing and Difference*, trans. A. Bass (Chicago: University of Chicago Press 1978), 278-293; Sedgwick, "Queer performativity"
33. ענת מטר, "המפנה הפרפורמטיבי של דרידה", הרצאה בכנס עשר שנים למות דרידה, אוניברסיטת תל אביב ומוזיאון תל אביב, ינואר 2015.
34. Butler, *Bodies that matter*, 60.
35. דרידה אף מציין כי המונח iterability, המרכזי כל כך לעמדתו, התגלגל ממילה סנסקריטית שמשמעותה "אחר" (Derrida, "Signature Event Context").
36. ראו למשל S. Mulhall, "The Normal and the Natural", in *The Cavell Reader*, ed. S. Mulhall (Cambridge, MA: Blackwell, 1996), 31-45; D. Cornell, "What Is Ethical Feminism?" in *Feminist contentions: a philosophical exchange*, eds. S. Benhabib, J. Butler, D. Cornell, and N. Fraser (New York and London: Routledge, 1995), 75-106; A. Janik, "Notes on the Natural History of Politics", in *The Grammar of Politics: Wittgenstein and Political Philosophy*, ed. C. J. Heyes (Ithaca and London: Cornell University Press, 2003), 99-116; S. Kripke, *Wittgenstein on Rules and Private Language*, (Oxford: Blacksell, 1982); C. Taylor, "To Follow a Rule", in *Bourdieu: A Critical Reader*, ed. R. Shustennan (Malden, MA & Oxford: Blackwell, 1999), 29-44.
37. ויטגנשטיין, על הוודאות, 37 (סעיף 95); חקירות פילוסופיות, סעיף 71.
38. ויטגנשטיין, חקירות פילוסופיות, סעיף 241.
39. ויטגנשטיין מדגים זאת בין השאר בעזרת התייחסות למשחקי לשון כמו ציות לתמרור, דיבור על האיש "משה", המשך של סדרה חשבונית, והמשך של דגם קישוט. ויטגנשטיין, חקירות פילוסופיות, 74 (סעיף 85), 75 (סעיף 87), 95-90, 111-109 (סעיפים 146, 151-2, 186-190), 118-117 (סעיפים 208-211).
40. ויניקוט, משחק ומציאות, 117.
41. גם מבלי לקבל את התיאוריות הקוגניטיביות על התפתחות מוסרית במלואן, מרתק להתבונן בדוגמאות המובאות במחקרים בתחום. למשל, במחקר קלאסי שבו חקר פיאוזה תפיסות והתנהגויות של ילדים ביחס לכללי משחק, הוא ציטט ילד בן חמש וחצי שנשאל אם מותר לעזור לילדים הקטנים יותר במשחק הגולות ולהרשות להם להתקרב לקו שממנו קולעים. הילד הסביר כי "זה לא יהיה נכון [...] מפני שאלוהים יעשה כך שהירייה של הקטן לא תוכל להגיע אל הגולות" (עמ' 70). ילד בן עשר התבקש להמציא כלל חדש למשחק ונשאל אם אפשר היה לשחק כך לו היו חבריו מסכימים לכלל. הילד ענה בשלילה והסביר: "מפני שזה אני המצאתי, זה לא לפי הכללים. זה כלל לא-ישר, מפני שהוא מחוץ לכללים. כלל נכון זה כלל שהוא במשחק" (עמ' 76). פיאוזה מראה כי אף שילדים בגילים אלה עשויים לשנות לעתים קרובות את הכללים

בעת משחקם, הם עדיין יתפסו אותם ככללים קשיחים שנובעים ממקור חיצוני. ראו פיאז'ה, השפיטה המוסרית.

42. מעניין לציין כי ויניקוט עצמו מספק בכתיבתו דוגמה לניסיון הזהיר להישאר בדרך כלל בגבולות השיח הפסיכואנליטי המקובל בתקופתו, תוך ניסיון לאתגר אותו מבפנים. רעיונותיו נחשבים כיום לחלק מאושיות הפסיכואנליזה, אולם הדרך לכך היתה רצופה מצד אחד במאמצים עצומים למצוא ניסוחים עמומים, ומצד שני (עם התגברות ההעזה של ויניקוט בניסוחיו) בחוויות זמניות של דחייה ממסדית מצד ההגמוניה המקצועית השלטת באותה תקופה (תודה לשילי ורדימון על הערה זאת).

43. וראו גרסה בהירה זו לדוגמה של ויטגנשטיין מחקירות פילוסופיות: "תלמיד מתבקש להמשיך סדרה כלשהי: 2,4,6,8... מה יהיה המספר הבא? 10 היא תשובה אפשרית אם נניח כי מדובר בסדרת המספרים הזוגיים; 16 גם היא תשובה אפשרית, אם מדובר בסדרה של מכפלה, הוספה של שתיים, עוד הוספה של שתיים, ושוב מכפלה. עבור כל סדרה מתמטית אפשר לשאול את השאלה: "כיצד עלי להמשיך מכאן?" יש אינספור מספרים שיכולים להמשיך את הסדרה המתמטית. מתוך ד' ריזנפלד, "פרוצדורות ושפה: תפיסה צנועה של התנהלות לשונית", בתוך ט' פיישר, וי' רוזן צבי (עורכים), פרוצדורות, משפט חברה ותרבות (אוניברסיטת תל אביב: הוצאת הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן, 2014), 367-381.

44. באטלר, קוויר באופן ביקורתי.

45. האווינחה, האדם המשחק.

46. Walter Benjamin, "Old Toys"; "Toys and Play", in *Selected Writings*, vol. 2, trans. R. Livingstone (Cambridge, MA: Belknap Press, 1999 [1928]), 98-102, 117-121. וראו פיתוח של רעיון זה אצל אהרן ז'לזניק, העם לעתיד לבוא: הילד והילדה בפילוסופיה של ז'לזניק, עבודת דוקטורט (אוניברסיטת תל אביב, 2012). במאמרו של ליפשיץ "משחק" מוזכרת התייחסות דומה של אגמבן, הנשען על אמיל בנבניסט, ורואה במשחק מודל לפרקטיקה פוליטית של חילול מערכות כוח באמצעות "שימוש לא הולם" במרכיביהן.

47. אטיין בליבר, "סובייקט-אזרח", מצרפתית: אריאלה אוולאי. מפתח 1 (2010) <http://mafteakh.tau.ac.il/2010/01/1-07>

48. זהו ניסוח הלקוח מהבלשנות, המהדהד גם את ההבחנות של לאקאן. במילותיו של אורי הדר, "בשביל לאקאן הפער [...] בין הסובייקט של ההיגד לבין הסובייקט של ההגדה – כלומר של תנאי האפשרות של ההיגד – הוא הבסיס של הלא מודע." תרגום מתוך Uri Hadar, *Psychoanalysis and Social Involvement: Interpretation and Action* (Palgrave Macmillan, 2013)

49. דבריו של בליבר גם מזכירים כי למרות שאיפות התיקון של טיפוס המשנה מבפנים, אין שום ערובה לכך שהמימוש החדש של הכלל יהיה "נעלה".

50. לוויטגנשטיין אמירה דומה, אף שאינה מאזכרת ישירות את ולרי, והוא כותב כי "העדר ספק שייך למהותו של משחק הלשון." ויטגנשטיין, על הוודאות, 73 (סעיף 370).

51. ראו גם את דבריה של דפנה בן שאול על "mis-performance" או "מיס-חק" בהקשר של סירוב לתפקיד במסגרת של משחק תפקידים, סירוב המתבטא בנקיטת עמדה ספקנית ומופע לא הולם ביחס

לכללים המצופים (בן שאול, "משחק תפקידים").

52. ויטגנשטיין, חקירות פילוסופיות, סעיף 174.

53. רפ, עולמו של המשחק, 48.

54. רולאן בארת, "צעצועים", בתוך מיתולוגיות, מצרפתית: עידו בסוק (תל-אביב: בבל, 1998 [1957]),

77-75.

55. לניסוח בהיר של טענות כאלו ראו למשל: David Kretzmer, *The Occupation of Justice: The Supreme Court of Israel and the Occupied Territories* (New York: State University of New York Press, 2002).

56. דוגמה לכך היא האתגר שמהוות נשים לובשות חג'אב במרחב הציבורי בצרפת. דבקות בכללי המשחק הופכת בהקשר סביבתי מסוים לאופן משחק המאתגר את הכללים (ועוד מוקדם לומר אם מבפנים או מבחוץ). דוגמה נוספת להיצמדות לכללים שעשויות להיות לה תוצאות משנות-משחק לקוחה מהתנסויות של אנשים בעלי תסמונת אספרגר, שלעתים קרובות מתאפיינים בהיצמדות נוקשה לכללים. דווקא הדבקות היתרה בכללים מתלווה לפעמים לתשומת לב מופחתת למוסכמות הלא-מפורשות, ומובילה בשל כך להתנהגויות מקוריות וחדשניות שעשויות להביא לפריצות דרך מוערכות שייתפסו כמודל לחיקוי.

57. ויטגנשטיין, חקירות פילוסופיות, סעיף 83.

